

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ 1960-Х РР. НА НІМЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються особливості студентського протестного руху у ФРН, який викликав, з одного боку, обурення та засудження, а, з іншого – схвалення та сподівання на краще майбутнє, адже рух студентства став каталізатором зміни суспільно-політичного та духовно-го клімату у ФРН; аналізуються причини розпаду студентського протестного руху 1960-х рр. на окремі самостійні елементи антиавторитарних протестів, які у країні отримали свій розвиток у наступних 1970–1980-х рр. як нові соціальні рухи; висвітлюються наслідки та вплив руху студентства на німецьке суспільство, його принципи та погляди, адже так звана «студентська революція» радикально його змінила.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), Західний Берлін, студентський протестний рух, Соціалістичний союз німецьких студентів (ССНС), Позапарламентська опозиція (ППО), Фракція Червоної Армії (РАФ).

Студентський протестний рух 1960-х рр. у ФРН голосно заявив про себе всій громадськості та політичним діячам. Його гасла і вимоги почуло усе суспільство, його масштабність, яка сягала сотень тисяч учасників, побачив увесь світ. Але прийняття надзвичайних законів та зміна урядової коаліції у 1969 р. привели до згасання руху, а згодом і до його повного спаду. Даний рух змінив суспільство, змінив його принципи, погляди та вплинув на подальший розвиток ФРН.

Те, що студентський рух 1960-х рр., не дивлячись на утопічні уявлення, вплинув на всі сфери суспільства ФРН, було спричинене тим, що в першій половині 1960-х рр. рух розвивався спонтанно та укорінився майже в усіх ланках суспільства. Дитячі садки, школи, університети, фабрики, профспілки, партії були ним «заражені». Усюди відбувався занепад авторитарних структур та суспільної ієрархії.

Студентський рух проявився у двох аспектах: у контркультурних та політичних протестах. По-перше, протестний рух студентства сприяв усуненню деструктивних причин у становленні громадянського суспільства, які довгий час рішуче впливали на розвиток суспільства Німеччини в цілому. По-друге, ці ж причини сприяли прискоренню адаптації до інституціональних суб'єктивних умов щодо необхідності реалізації дій в індустріальному суспільстві [1, S. 72]. Цей процес адаптації на інституціональному рівні характеризували такі аспекти як: вимога реформи освіти, підвищена соціальна активність, посилення інтеграції жінок до професійної діяльності, послаблення патріархально-авторитарних порядків у сім'ях, школах

та підприємствах, вимоги проведення адміністративної реформи, розвиток політичного управління, «нова східна політика» та інше [1, S. 72].

На суб'єктивному рівні це проявилось у лібералізації сексуальної моралі, у посиленні орієнтації на споживання, активному використанні вільного часу та відповідного розпаду цінностей, спрямованих лише на виконання громадянських обов'язків та роботи, у загальній зміні поведінки, у поширенні партнерських зв'язків та інше [1, S. 72].

Ці процеси модернізації порушили також існуючі у 1950–1960-х рр. ідеологічні орієнтири: державний обов'язок та громадянська покора втратили своє колишнє значення. В умовах «холодної війни» та антикомунізму серед молодого покоління набутий суспільний досвід втрачав своє первинне значення [1, S. 72].

З розвитком модернізації студентський протестний рух 1960-х рр. мав суперечливий потенціал дій, який залишив глибокий та відчутний слід у суспільному та політичному житті ФРН. Це пов'язано з розвитком позапарламентського руху, з посиленням його чутливості до проблеми розвитку індустріалізації та зміною ним політичного співвідношення сил.

Позапарламентська опозиція (ППО), до якої не входили а ні політичні партії, а ні спілки, змушена була розвивати нові форми організації та акції протесту. Саме у «великодніх маршах» ППО визріла як перша самостійна організована структура, в якій виокремлювалась характерна форма самоорганізації для руху за громадські ініціативи та інших рухів 1970-х рр. Незалежність руху від «опіки» вели-

ких організацій та їх тиску сприяла прискоренню політичного процесу. Це мало на меті створення нової «контр громадськості» [1, S. 72], яка підкріплювалася не лише громадськістю з вулиці, а й виданням власних газет, серій публікацій та системою їх розповсюдження.

Разом з тим поширилася нова громадянська самосвідомість серед усього покоління інтелектуалів, студентів та учнів, а також серед ліберальної громадськості шляхом боротьби проти надзвичайного законодавства та війни у В'єтнамі, проти маніпуляції думок. Готовність до активної політичної позиції, до незалежного представництва власних інтересів досягнула самореалізації.

Голова Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) Віллі Брандт та інші соціал-демократи усвідомлювали, що рух протесту студентства виник у результаті глибоких кризових явищ у західнонімецькому суспільстві та змушені були шукати нові ефективні шляхи і методи впливу на молодь, проводячи порівняно «ліберальну» політику у відношенні до неї.

Очоливши уряд «малої коаліції» в 1969 р., СДПН проголосила курс на «внутрішні реформи». В період правління уряду на чолі з СДПН реформи, направлені на задоволення конкретних потреб та інтересів виборців, займали одне з головних місць у програмі партії. Важлива роль відводилася реформі освіти, законодавству про працю молоді, про її правовий стан.

За допомогою запропонованої програми реформ уряду Брандта-Шееля під гаслом «Більше демократії!» [2, S. 119] поняття «демократія» отримало, таким чином, нового значення та сили. Внаслідок першої хвилі реформ разом з поширеним уявленням радикально-демократичних і лівих позицій у школах та університетах, у вечірніх (народних) університетах та профспілкових навчальних закладах, у засобах масової інформації та видавництвах міг інституціонально й закріпитися цей імпульс демократизації. Без цього глибокого зміщення акцентів у політичному житті ФРН важко було б зрозуміти швидке поширення руху за громадські ініціативи, учасники якого виступили за вирішення в інтересах населення тих чи інших локальних проблем, пов'язаних з покращенням охорони навколишнього середовища, умов життя. До масових демократичних рухів належать перш за все антивоєнний та екологічний рухи проти будівництва атомних електростанцій, аеропортів, рух за рівноправність жінок [1, S. 73]. Єдина дійсна революція, яка, не враховуючи екологічного руху, почала розгортатися з руїн студентського протестного руху, була

феміністичного напрямлення, тобто жінок, які були представницями Соціалістичного союзу німецьких студентів (ССНС) від його появи і до розпаду. Отже, новий жіночий рух розпочався, перетворившись, як говорять, із бурі у стакані на значний та впливовий штормовий рух, який змінив у світі жінок набагато більше, ніж рух 1960-х рр. у світі чоловіків [1, S. 336].

У створенні партії «Зелених», яка почала своє становлення саме у 1970-х рр., прийняли участь активні діячі та лідери студентського протестного руху 1960-х рр., учасники руху за громадські ініціативи, а також представники інших соціальних рухів. Офіційно партія «Зелених» взяла свій початок з місцевого руху за громадські ініціативи і потім перейшла до руху за охорону навколишнього середовища, зокрема проти будівництва атомних електростанцій, які у 1980-х рр. характеризувалися знову появою «великодніх маршів». Вони виникли з появою масової мобілізації у 1981–1983-х рр. у відповідь на рішення НАТО про доозброєння, що в свою чергу призвело до появи нового рішучого народного руху.

Таким чином, у результаті розпаду студентського протестного руху утворилися окремі самостійні елементи антиавторитарних протестів, які набули форми нових соціальних рухів. Це сприяло частковому збереженню кадрів, а також запозиченню форм протестів, символічних провокацій, протестів у вигляді хеппенінгів та вуличних театрів, що привертало до себе увагу урядовців. Спроби наступних рухів за допомогою використання різних форм страйків робітничого руху та інших методів боротьби створити повну революційну ідентичність призвели у 1970-х рр. до втрати свого значення, але рухи 1970-х рр. дотримувалися досягнутої ідентичності суспільних змін антиавторитарним рухом 1960-х рр. [5, S. 115].

Діючі в 1970-х рр. у ФРН лівацькі угруповання, які вдавалися до тактики викрадань, терору та диверсійних акцій, склалися виключно з молоді. Особливу гучну популярність серед них отримало угруповання, яке називало себе «Фракція Червоної Армії» (RAF-РАФ) на чолі з Ульрікою Майнхоф та Андреасом Баадером. РАФ заявляла про свій намір «знищити капіталістичний устрій у ФРН» [6, S. 283]. Лівоекстремістські теоретики вважали, що провідна роль в революційній боротьбі належить «експлуатованим меншинам», серед яких вони виділяли студентство, які були так звані «детонатором» революційного вибуху. Вони вважали, що потрібно створюва-

ти революційні ситуації шляхом терористичних акцій проти представників пануючої у суспільстві олігархії та правлячих кіл, ведення партизанської боротьби («герилья») у містах [6, S. 283].

В 1977–1978-х рр. поліції вдалося розгромити основні угруповання РАФ, діяльність яких з тих пір проявлялася лише у вигляді спорадичних акцій. Реакцією на злочини РАФ стало прийняття в 1977–1979-х рр. ряду законів проти терористів, що обмежували особисті права громадян, однак, які були визнані легітимними з точки зору виконання державно-правових принципів. У ході проведення терористичних актів та захоплень заручників членами РАФ було вбито 34 особи, багато було поранено. РАФ втратила 20 своїх представників [5, S. 127].

Отже, історія РАФ нараховує не одну зміну поколінь революціонерів-терористів, між якими, однак, практично не було фізичної спадковості. Крім того, кожне покоління РАФ відрізнялося від попереднього організаційною структурою і змінами в теорії та практиці ведення так званої «боротьби за новий мир» [5, S. 127].

Починаючи з 1960 р., коли Бундестаг видав закон про створення цивільної альтернативної служби для військовозобов'язаних, які відмовлялися від військової служби, повільно, але безперервно зростала кількість противників цивільної служби. Поява студентського протестного руху у ФРН спричинила зростання вимог та покращення загальних умов існування суспільства. В той час як у багатьох сферах суспільного життя відбувалися модернізаційні процеси, майбутні противники цивільної служби змушені були пройти так званий «іспит на совість», який характеризувався не лише приниженнями, образами, а й свавіллям та беззаконням. Все це не пасувало картині зростаючого та відкритого суспільства ФРН [8, S. 193].

Позапарламентська опозиція розпочала проведення змін не із з'ясування причин відмови від військової служби та не з реформування соціальної структури, а взялася за ці два аспекти одночасно вже з середини 1960-х рр. Радикальна частина студентства опинилася в полі зору суспільства та стала частиною так званої «мовчазної та тихої революції», що призвело до збільшення кількості противників цивільної служби [8, S. 193].

Студентський протестний рух 1960-х рр. значно вплинув на політику держави, її дії та на хід проведення реформ у 1970-х рр. Але вплив руху носив суперечливий характер. З одного боку, рух студентства прискорив процес початку реформ. Шляхом вмілої

внутрішньої демонстрації ППО до того ж направила погляд зацікавленої громадськості на існуючі проблеми у цивільній службі та надала питанню відмови від цивільної служби великого суспільно-політичного значення. З іншого боку, змінена позиція держави виразно проявилася у відношенні до солдат, коли ті в разі непроходження методів перевірки влади та відмови від служби, починаючи з 1968 р., притягалися до кримінально-правової відповідальності [8, S. 193].

Разом з тим, масовість протестів та страйків сприяла реалізації суспільних вимог проведення реформ, які раніше не мали жодних шансів на втілення в життя. Це призвело до тісних взаємодій між протестним рухом та загальносуспільними обставинами, які історик Франц-Вернер Керстінг визначив та назвав «психологічною реформою» [8, S. 194].

Рух проти цивільної служби сприяв розвитку евангельської концепції мирної служби. На початку 1970-х рр. державі більше нічого не залишилося як під тиском протестантських угруповань та впливу студентського протестного руху влаштувати спільне засідання, на якому будуть обговорені альтернативи політики цивільної служби. Для уникнення подальших акцій протесту соціал-ліберальна коаліція частково взялася за реалізацію проведення реформ, які були запропоновані на згаданому засіданні. Так, у 1974 р. відбулося створення Ради з цивільної служби та перейменування «цивільної альтернативної служби для військовозобов'язаних, які відмовлялися від військової служби» на «цивільну службу» [8, S. 194]. До таких прибічників проведення реформ належали студентські організації Соціал-демократичної партії Німеччини та Вільної демократичної партії, за допомогою яких протестний рух вплинув на політику реформ соціал-ліберального уряду. Молоді соціалісти і демократи підхопили ідеї «нових лівих», дотримання яких з 1969 р. та посилення з 1972 р. призвело до участі їх та інших суспільних сил у засіданнях Бундестагу щодо питання цивільної служби. Парламентарі виконали студентські вимоги щодо відміни дій держави в напрямку розвитку цивільної служби та змушували федеральний уряд ліквідувати так званий «іспит на совість» для солдат [8, S. 194]. Це продовжувалося до 1984 р., перш ніж «іспит на совість» був повністю скасований.

Те, що більшість вимог студентського протестного руху 1960-х рр. були реалізовані, стало можливим й тому, що інші учасники руху

діяли в цьому ж напрямі та мали спільні цілі. Це були традиційно соціал-демократичні вимоги, такі як захист інтересів робітників, втілення соціальної справедливості або радикально-ліберального уявлення про привілеї особистих прав у відношенні до прав суспільства.

Студентський протестний рух 1960-х рр., зокрема його пік у 1968 р., у процесі змін цивільної служби призвів до наступних наслідків: він став каталізатором змін соціальних аспектів противників військової служби. Хоча участь абітурієнтів у здійсненні цих змін постійно зростала, та рух лише прискорив цей розвиток. До того ж причини відмови від цивільної служби носили етично-моральний характер. При чому політичні мотиви мали лише проміжне значення.

Отже, студентський протестний рух був не лише подразником процесу реформ, а й сприяв поширенню серед населення бажання змін, які прискорили події саме 1968 р.

Вплив студентського протестного руху поширився й на інші сфери життя. Деяка частина учасників руху 1960-х рр. присвятила себе створенню нових проектів. У театрах вони шукали нові форми його вираження; у кіноіндустрії розвився жанр «нове німецьке кіно», яке пізніше стало відомим на увесь світ як авторське кіно; у видавництвах журналісти намагалися провадити «необхідність внутрішньої свободи преси» [7, S. 329]; у науці були відкриті нові та відновлені давні її сфери, а також взяті на роботу спеціалісти різних галузей науки [7, S. 329]. Так виник зв'язок між економікою, аграрними науками, біологією та іншими галузями всередині дослідження нової сфери – екології. Але щодо найголовнішої сфери – демократизації політичного та економічного життя – країна у наступних роках не зазнала значних змін.

Напроти, не дивлячись на проголошення урядом гасла «Більше демократії!», здавалося ситуація скоріше за все погіршувалася. Запропонована на початку 1960-х рр. програма «сформованого суспільства», після 1968 р. не лише зберігалася, а відтворювалася новими гаслами як «поглиблене управління» та «зосередження дій» [7, S. 330].

Говорячи про вимоги студентства щодо реформування освіти та демократизації вищої школи, потрібно наголосити, що його боротьба посилилася вже після 1968 р., коли розпочалися перші спроби здійснення реформування та вироблення моделі вищої школи урядом Віллі Брандта, які відповідали вимогам студентів – брати участь в управлінні та у прийнятті

рішень в університетах. Професори демонстрували студентам свою перевагу та владу, висловлювали своє «ні» кожній вимозі студентів, намагалися обмежити студентів в їх правах та показати їх мізерну роль в цьому суспільстві. Держава своїми діями хотіла лише заспокоїти студентів, що нібито вони відповідають демократичним вимогам студентства, хоча зазначалося, що «...збільшення кількості студентів сприятиме зростанню кількості освічених науковців» [7, S. 331].

Уряд «малої коаліції» на чолі з Віллі Брандтом взяв курс на ліквідацію відставання вищої школи країни за кількісними показниками і забезпечення необхідних масштабів підготовки кадрів, проведення структурної реформи вищої школи, модернізацію окремих ланок системи освіти. Новий уряд збільшив інвестиції у сфері вищої освіти, створив нові навчальні місця, підняв стипендії. Вступивши в силу в 1976 р. після багаточисельних доопрацювань «Загальний закон про вищу школу» означав створення єдиної системи освіти [3, S. 53]. «Загальний закон» істотно розширив права державних органів в питаннях фінансування, кадрової політики, організації і утримання процесу навчання студентів, визначення напрямів науково-дослідницької роботи у вищих навчальних закладах. Одночасно «Загальний закон» передбачав введення жорстких строків навчання (6–8 семестрів) для основної маси студентів, обмежуючи їх підготовку вузькопрофесійними рамками, посилив правила «внутрішнього розпорядку», спрямовані на зменшення для студентів можливостей займатися політичною діяльністю в стінах вузів [3, S. 53].

Суспільство та держава визнали та закріпили широкі громадянські права за молоддю, що сприяло зниженню в 1970-х рр. вікового цензу для виборців, а потім й віку повноліття з 21 до 18 років, внесенню ряду поправок до Конституції, які вирівнювали правове становище жінок.

Студентський протестний рух 1960-х рр. у ФРН, а саме його активність у 1967–1968 рр., мала свої позитивні сторони. Безсумнівно залишається те, що цей рух радикально змінив суспільство. До позитивних наслідків руху належать: відносна демократизація у багатьох суспільних сферах; крах залишків націонал-соціалістичного минулого; отримання освіти та бажання бути освіченим; сексуальне самоствердження; емансипація жінок, зрівняння у правах та тенденція до демократизації чисельних державних інститутів [4, S. 320].

Отже, вплив студентського протестного руху 1960-х рр. на німецьке суспільство був неоднозначним та беззаперечним. Так звана «студентська революція» радикально змінила суспільство та його подальше життя. Цінності, які зародилися в 1960-х рр., набували в наступне

десятиліття нового значення, відбувалися зрушення в моралі та етиці. Лідери студентського протестного руху 1960-х рр., які живуть і по сьогодні, повернулися до своїх колишніх професій, або пішли у політичне життя ФРН, створюючи нові партії та ставши їх головними представниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brandt K.-W., Büssel D. Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik / K.-W. Brandt, D. Büssel. – Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1983. – 300 S.
2. Deuerlein E. Deutschland 1963–1970 / E. Deuerlein. – Hannover: Fackeltraeger Verlag, 1979. – 234 S.
3. Enderwitz U. Die Republik frißt ihre Kinder: Hochschulreform und Studentenbewegung in der Bundesrepublik Deutschland / U. Enderwitz. – Berlin: DiA, 1986. – 85 S.
4. Kraushaar W. 1968. Das Jahr, das alles verändert hat / W. Kraushaar. – München: Piper Verlag, 1998. – 345 S.
5. Langguth G. Mythos 1968. Die Gewaltphilosophie von Rudi Dutschke – Ursachen und Folgen der Studentenbewegung / G. Langguth. – München: Olzog Verlag, 2001. – 224 S.
6. Lindner W. Jugendprotest seit den 50-er Jahre / W. Lindner. – Opladen: Leske und Budrich-Verlag, 1996. – 480 S.
7. Uessler R. Die 68er: «Macht kaputt, was Euch kaputt macht!». APO, Marx und freie Liebe / R. Uessler. – München: Heyne, 1998. – 368 S.
8. Wo «1968» liegt. Reform und Revolte in der Geschichte der Bundesrepublik / Hrsg. von Ch. von Hodenberg, D. Siegfried. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – 205 S.

© *Наталія Гусева*
(Київ)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЛИЯНИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ ПРОТЕСТА 1960-Х ГГ. НА НЕМЕЦКОЕ ОБЩЕСТВО

В статье рассматриваются особенности студенческого движения протеста в ФРГ, которое вызвало, с одной – негодование и осуждение, а, с другой стороны, одобрение и надежды на лучшее будущее, так как студенческое движение стало катализатором изменений общественно-политического и духовного климата в ФРГ; анализируются причины распада студенческого движения протеста 1960-х гг. на отдельные самостоятельные элементы антиавторитарных протестов, которые в стране получили своё развитие в последующих 1970–1980-х гг. как новые социальные движения; освещаются последствия и влияние студенческого движения на немецкое общество, его принципы и взгляды, поскольку так называемая «студенческая революция» радикально его изменила.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия (ФРГ), Западный Берлин, студенческое движение протеста, Социалистический союз немецких студентов (ССНС), Внепарламентская оппозиция (ВПО), Фракция Красной Армии (РАФ).

© *Nataliya Gusieva*
(Kyiv)

MAIN DIRECTIONS OF INFLUENCE OF STUDENT'S MOVEMENT OF THE PROTEST OF THE 1960TH. ON THE GERMAN SOCIETY

Second half of the 1960s characterized by an extraordinary surge of the youth and student movement in western society, that entailed outrage and condemnation from one point of view, and approval and expectation for the future – from another one. These movements acquired the greatest rise in France, USA, Italy and Germany.

The notable feature of the political situation in Germany during the 1960s was the revitalization of the youth movements under the conditions of general aggravation of social conflicts. Among young people the leading forces were students, who stood up to defend of democratic right of German population.

The sharp increase in political activity of students, who have questioned the traditional western values and tried to find new public theories and political slogans, marked the beginning of change in the ideological and political climate in the country. It was also a matter of concern for the ruling circles of Germany. Thus, the German experience should be considered as a time challenge, not a treat.

The students protest movement of the 1960s was a remarkable event in German. Its slogans and demands were heard by society and its magnitude had seen the whole world. This movement changed the society, its principles, views and made influence for the future German development.

The movement of the 1960s influenced the German society unambiguously and unquestioningly. The so called «student revolution» had radically changed society before the 1970–1980s, when appeared a large number of new social movements. At the same time began forming «The Green party» and other political organizations. One of the leading roles in these processes played the former activists of the extra-parliamentary opposition and German student Socialist union.

The student protest movement speeded up the changes of the social, political and spiritual climate in Germany, and had long-term consequences. Among them were reforms in education system, changes in social relationships, activation of discussion about the past and the future of Germany. So it became a kind of «cultural revolution» and helped break stereotypes and dogmas, promoted the liberalization of society and revealing new value orientations, first of all among young generation.

Key words: West Germany, Western Berlin, student's movement of the protest, Socialistic union of German students (SUGS), Extra-parliamentary opposition (EPO), Faction of Red Army (RAF).

До редакції надійшла 5.03.2014.

УДК 94 (410) «1979/1991»

© Вікторія Садикова
(Київ)

БРИТАНСЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ В КІНЦІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Статтю присвячено дослідженню проблеми співпраці в галузі культури між Великою Британією та Радянським Союзом у кінці 80-х – на початку 1990-х рр. Побіжно звертається увага на політичні та економічні умови розвитку двох країн як сприятливе підґрунтя для їхньої плідної співпраці в культурній сфері в цей період. Головний акцент зроблено на вивченні специфіки британсько-радянських відносин в період розпаду Радянського Союзу та виявленні невідповідностей юридичної бази домовленостей їхньому практичному здійсненню. У статті зосереджено увагу на пріоритетних галузях двостороннього культурного співробітництва обох країн та особливостях їх розвитку.

Ключові слова: культура, освіта, наука, мистецтво, співробітництво, Велика Британія, Радянський Союз.

Співпраця Великої Британії та СРСР у сфері культури в період розпаду Радянського Союзу є актуальною проблемою для дослідження, зважаючи на її недостатнє вивчення історичною наукою. Варто зосередити увагу на специфіці британсько-радянської співпраці в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в умовах економічної та політичної кризи в Радянському Союзі. Адже Об'єднане Королівство в той період перетворилося з одного з головних супротивників СРСР в «холодній війні» у важливого партнера, зокрема в культурному співробітництві.

Джерельна база даного дослідження базується передусім на матеріалах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації. Ці документи є цінними першоджерелами, оскільки дають змогу об'єктивно оцінювати інформацію та простежувати перебіг і особливості співпраці Великої Британії з СРСР у галузі культури в цей період. Важливим джерелом для вивчення британсько-радянського культурного співробітництва є

Програма співпраці СРСР з Великою Британією у галузі науки, освіти та культури на 1989 – 1991 р. Однак, вивчаючи даний документ, варто критично оцінювати відповідність його теоретичних засад їхньому практичному здійсненню [2; 3; 4; 5].

Історіографія цієї теми представлена дослідженнями, в яких висвітлювались лише окремі напрямки культурних взаємин між Великою Британією та Радянським Союзом. Цінну інформацію з приводу юридичної бази та специфіки британсько-радянських культурних відносин містить дисертація російського дослідника О. Ю. Шевцова «Роль громадськості СРСР та Великої Британії у розвитку та поглибленні радянсько-британського співробітництва (80-ті рр.)». Автор стверджує, що пріоритетною галуззю співробітництва громадськості СРСР та Великої Британії у 1980-их рр. був культурний обмін як найбільш відкритий та доступний для масової участі